

(Інститут української філології та
літературної творчості імені Андрія Малишка
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова)

ОСОБЛИВОСТІ ЯВИЩА ПОЛІСЕМІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ВОКАЛЬНІЙ ТЕРМІНОСИСТЕМІ

Стаття присвячена дослідженню явища полісемії в українській вокальній терміносистемі. Увага акцентується на визначенні вищезгаданого поняття. У статті проаналізовано термінологічні полісеманти.

Ключові слова: вокальна лексика, термінологія, терміносистема, полісемія.

Ірина Стоцкая. ОСОБЕННОСТИ ЯВЛЕНИЯ ПОЛИСЕМИИ В УКРАИНСКОЙ ВОКАЛЬНОЙ ТЕРМИНОСИСТЕМЕ

Статья посвящена исследованию явления полисемии в украинской вокальной терминотерминосистеме. Внимание акцентируется на определении обозначенного понятия. В статье проанализированы терминологические полисеманты.

Ключевые слова: вокальная лексика, терминология, терминотерминосистема, полисемия.

Iryna Stotska. FEATURES OF THE PHENOMENON OF POLISEMY IN UKRAINIAN VOCAL TERMINOLOGY

The article is dedicated to the study the phenomenon of polysemy in Ukrainian vocal terminology. The attention focuses on the concept definition above. The article analyzes the terminology polisemants.

Keywords: vocal vocabulary, terminology, polysemy.

У вокальній терміносистемі, як і в будь-якій іншій, невід'ємним процесом функціонування є безперервний розвиток значення її термінологічних лексем.

Актуальність статті полягає у недостатньому вивченні функціонування полісемантичних термінологічних одиниць вокальної лексики.

Основними завданнями дослідження є: 1) визначення причин виникнення полісемії у термінологічній лексиці; 2) встановлення відмінностей та зв'язків між явищами полісемії та омонімії; 3) з'ясування термінів, які входять до вокальної терміносистеми та терміносистем інших галузей.

У лінгвістичній літературі немає єдиного визначення терміна. В енциклопедії «Українська мова» зазначено, що «термін (від лат. *terminus* – рубіж, межа) – це слово або словосполучення, що позначає поняття певної галузі науки або техніки» [20, с. 629]. Українська дослідниця О. О. Селіванова визначає поняття «термін» так: «термін (від лат. *terminus* –межа, *Terminus* у давніх римлян був богом межі і межового каменя, який охороняв недоторканність земельної ділянки, установлював межу) – слово чи сполука, що позначає поняття спеціальної сфери спілкування в науці, виробництві, техніці, мистецтві, у конкретній галузі знань чи людської діяльності» [8, с. 617]. Л. Л. Нелюбін вважає, що «термін – 1) слово або словосполучення спеціальної (наукової, технічної, військової тощо) мови, яке створюється (приймається, запозичується тощо) для точного вираження спеціальних понять і позначення спеціальних предметів; 2) слово, що не допускає модуляції; 3) слово або словосполучення, яке точно позначає визначене поняття в галузі науки, техніки, мистецтва, громадського життя; 4) слово, наділене якістю позначати наукове поняття, яке складає разом з іншими поняттями даної галузі науки або техніки одну семантичну систему» [16, с. 224]. Однією з диференційних ознак

терміна є тенденція до однозначності, тобто термін точно, логічно, вичерпно і однозначно повинен визначати чітко окреслене спеціальне поняття будь-якої галузі науки, техніки, мистецтва тощо.

Однозначними у вокальній термінології є терміни: *виконавець* (співак або музикант-інструменталіст, який виконує музичний твір або партії в опері, оркестрі, хорі тощо [22, с. 39]); *вокаліст* (людина, яка має необхідні вокальні дані та володіє вокальною технікою певного типу для створення за її допомогою художніх образів. [22, с. 43]); *драматичне сопрано* (високий жіночий голос, якому властива велика сила і насиченість звучання на усіх ділянках діапазону – від *b* до *c3*, що поєднуються з недостатньою гнучкістю та рухливістю [22, с. 76]); *інструментовка* (виклад музичного твору для виконання певним інструментальним або вокально-інструментальним складом оркестру або камерним ансамблем [22, с. 97]), *інтонування* (дія за значенням інтонувати [18, с. 40]), *кітародія* (спів у супроводі кіфари [22, с. 115]), *ліга* (дугоподібний знак, що вказує на з'єднання звуків, що виконуються на один склад тексту [22, с. 139]); *меццо-сопрановий ключ* (один із ключів групи *до* [22, с. 156]); *нонакорд* (акорд, що складається з п'яти різних звуків, розміщених за терціями, і охоплює обсяг нони [22, с. 177]); *обернення акорду* (такий різновид терцієвої побудови акорду, коли нижнім є не основний тон, а інший складовий звук [22, с. 179]); *соль-дієз мінор* (мінорна тональність, тонікою якої є *соль-дієз* [22, с. 248]); *тріоль* (особлива ритмічна фігура з трьох нот, що за тривалістю дорівнює двом нотам того ж написання [22, с. 277]); *форшлаг* (назва мелодичної прикраси, що складається з одного або кількох звуків, що передують основному звуку мелодії [22, с. 294]).

Полісемія не є бажаною не лише у вокальній термінології, а й в терміносистемах інших галузей. Під полісемією (багатозначністю) розуміємо «наявність у одного й того ж слова декількох зв'язаних між собою значень, які звичайно виникають в результаті зміни та розвитку первинного значення цього слова» [2, с. 335].

Інші вчені не заперечують існування багатозначних термінів, але разом із тим більшість з них вважає, що «полісемія та семантична омонімія – небажані явища у межах термінології окремої наукової сфери» [9, с. 36], а тому такі термінології підлягають уніфікації. О. О. Потебня [17], Л. В. Щерба [21] та ін. теж заперечували багатозначність, оскільки, на їхню думку, слово може мати лише одне значення. Р. О. Будагов [3], Є. Р. Курилович [10], В. В. Левицький [11] та ін. вважали, що багатозначність – це об'єктивно існуюча реальність, в якій значення багатозначного слова є одиницями мовної системи, вони перебувають в ієрархічних відношеннях. «Елементи змістової структури слова пов'язані один з одним складними ієрархічними відношеннями» [11, с. 4]. М. П. Муравицька [15], В. Г. Гак [7] стверджували, що у семантичній структурі багатозначних слів можуть існувати ієрархічні та незалежні відношення.

Аналізуючи явище полісемії слід зазначити, що слово завжди виникає з одним значенням, яке називається первинним чи прямим, оскільки воно прямо називає позначуваний предмет, крім того, дуже часто йому властиві переносні значення, похідні від прямих, які мотивовані через прямі значення і виникають унаслідок перенесення назви одного предмета, явища дії чи ознаки на інший предмет, явище, дію чи ознаку, які чимось схожі між собою. У даному випадку мова йде про метафору (перенесення значення за подібністю), метонімію (перенесення за суміжністю), а також гіпергіпонімією (включення), які сприяють процесові творення нових смислів мовних одиниць [8, с. 221].

При дослідженні багатозначних слів та розвитку їх значень Л. М. Васильєв прийшов до висновку, що відношення між різними значеннями полісемантичного слова ґрунтуються на послідовній ланцюговій деривації, центром якої завжди є основне значення [5, с. 62]. В. В. Левицький дещо доповнив це твердження, довівши експериментальними методами, що значення полісеманта ділиться на основні та другорядні, яким властиві ієрархічне підпорядкування та залежність [11, с. 4 – 14].

Варто також погодитись із твердженням Т. І. Панько, яка вважала, що **термінологічна полісемія** як семасіологічний процес під час розвитку та стабілізації терміносистем піддається

постійній нівеляції та ніколи не зникає повністю. Вона присутня на всіх етапах розвитку загальнозживаної мови та фахових підмов, проте полісемія реалізується у спеціальній лексиці дещо по-іншому, ніж у загальнозживаній мові, де це явище приводить до розширення та збагачення словникового складу; у межах спеціальної лексики воно не завжди є бажаним, адже порушує однозначну відповідність між референтом і знаком, який його номінує, тому в терміносистемах багатьох наук значно легше знайти багатозначний термін, ніж однозначний [8, с. 189].

На основі розщеплення значень полісемантів у термінології виникають омоніми. Визначити межу між полісемією та омонімією досить складно. Проблемі розмежування явищ полісемії й омонімії присвячено наукові праці: Р. І. Болтянської, Л. А. Булаховського, В. В. Виноградова, Ю. Н. Ковалик, Л. Ліпка та інших.

Як зазначав Л. А. Булаховський, «абсолютної межі між багатозначністю й омонімією слів немає, оскільки й багатозначні за своїм походженням слова з плином часу, з утратою мовцями відчуття колишнього зв'язку між значеннями, можуть перетворюватися для нас в омоніми» [4, с. 48]. Зовні явище полісемії подібне до лексичної омонімії, але це лише зовнішнє враження. Дослідники переконують, що двоє і більше номінативних значень можуть об'єднуватися в одному слові лише в тому випадку, якщо одне або двоє з них є похідними від основного. Якщо ж такого зв'язку між значеннями немає, то ми маємо справу вже з двома омонімами [19, с. 13]. Г. М. Мукан вважає, щоб визначити межу між полісемією та омонімією, треба розглядати зовнішні й внутрішні ознаки в нерозривній єдності, брати до уваги наявність чи відсутність внутрішнього значеннєвого зв'язку між семантикою співзвучних слів, і лише при втраті мотивування спільної ознаки в семантичній структурі слів уважати їх омонімами [14, с. 35].

Проте, ми погоджуємося з Т. В. Михайловою, що головний критерій розрізнення омонімів «ґрунтується на відсутності спільних сем у значеннях однакових за планом вираження термінів і загальнозживаних слів, термінів однієї чи кількох споріднених або неспоріднених галузей знань та діяльності людини» [13, с. 187].

У межах вокальної термінології наявна велика кількість багатозначних термінів: *адажіо* (повільний темп; частина твору (симфонії, концерту, сонати, квартету), яка написана в повільному темпі та має характер глибокого роздуму; повільний ліричний танець у класичному балеті [22, с. 7]), *альт* (низький дитячий або жіночий голос. Діапазон від *a* до *e2*; партія в хорі чи вокальному ансамблі з низьких дитячих або жіночих голосів (меццо-сопрано та контральто); смичковий інструмент з родини скрипок; різновид духового інструмента; різновид деяких оркестрових інструментів [22, с. 11]), *варіації* (музичний твір, де основна тема зазнає різноманітних змін (мелодичних, ладових, ритмічних, гармонічних); видозмінювання музичної теми, мелодії або її супроводу; в класичному балеті – невеликий сольний, технічно складний (віртуозний) танець у швидкому темпі [22, с. 36]), *капела* (місце в католицькій церкві, де розміщувались співаки; церковний хор, який співав без супроводу, звідки й виник термін «*a cappella*» – спів у стилі капели, часто без інструментального супроводу; великий висококваліфікований хоровий колектив, здатний виконувати будь-яку музику для хору з супроводом або без нього; оркестри особливого складу; великі симфонічні оркестри [22, с. 109]), *дует* (ансамбль з двох співаків або інструменталістів; твір, написаний для двох виконавців [22, с. 77]), *квартет* (ансамбль із чотирьох музикантів-співаків або інструменталістів; музичний твір для чотирьох виконавців з окремою партією для кожного [22, с. 38]), *секстет* (ансамбль, що складається з шести виконавців; твір для шести виконавців з окремою партією у кожного [22, с. 236]), *тенор* (високий чоловічий голос. Діапазон – від *c* до *c2*; духовий мідний музичний інструмент з широкою мензурою та механізмом з трьома вентилями, один із провідних інструментів духового оркестру [22, с. 269]), *вокаліз* (вправа або етюд для голосу без тексту, що виконується на будь-який голосний, з назвами нот або складів і зазвичай призначається для розвитку вокальної (співацької) техніки, вироблення кантилени, рухливості голосу, вирівнювання регістрів тощо; художні твори для голосу, написані у формі вокалізу, а також деякі інструментальні твори [22, с. 43]).

Велика кількість вокальних лексем має два значення (*аріозо, баритоновий ключ, етюд, гармонізація, голосоведення, допоміжна нота, дуєт, заспівувач, затакт, імпеданс, інтермедія, кача, квартет, ключ, колоратура, контра тенор, ламенто, ля, мецо-воче, мі, нона, нон легато, октет, пауза, рапсодія, ре, ритм, романс, рондо, секстет, септет, тремоло, фермата, юбіляція*), але є і такі, що мають більшу кількість значень (*адажіо, алегро, альт, альтерація, анданте, арія, баритон, вокальне мовлення, вокально-інструментальний ансамбль, до, імпровізація, інтонація, канцона, капела, квінтет, концерт, мелізми, модальність, модус, монохорд, мотив, мюзет, нотографія, облігато, октава, поліфонія, постановка голосу, прима, регістр, репетиція, реприза, рефрен, ритурунель, соль, сопрано, тенор, тон, тріо, фа, фінал, фістула, флажолет, хор*).

Багатозначними є терміни, які входять до терміносистем різних галузей, адже вони позначають споріднені поняття, наприклад:

- вокальні і літературні: *гармонія* (закономірне поєднання тонів в одночасному звучанні; співзвуччя; злагоджене звучання, приємне для слуху; милозвучність; поєднання, злагодженість, взаємна відповідність якостей (предметів, явищ, частин цілого) [18, с. 33]); *інтродукція* (невеликий вступ, що передує основній частині музичного твору; різновид оперної увертюри: незавершений оркестровий розділ на початку опери, що безпосередньо вводить до I дії або прологу; вступ до літературного твору або вистави [6, с. 402]); *поема* (вільної форми музичний твір ліричного або програмного характеру; жанр віршованого оповідного твору; великий поетичний оповідний твір [6, с. 825]);

- вокальні і хореографічні: *болеро* (кубинське Б. – ліричний пісенний жанр, що склався наприкінці XIX ст. і поєднує креольський мелос з афро-кубинською синкопованою ритмікою; іспанський парний народний танець [22, с. 30]); *брейк* (пауза в грі ансамблю або інструмента, під час якої виконується сольна імпровізація, не пов'язана з метричною структурою п'єси, що триває від 2-х до 16-ти тактів; коротка сольна імпровізаційна вставка в джазі, що «розриває» звучання оркестру або ансамблю; танець, що виник у США на початку 1980-х років, з елементами пантоміми, стрибками, обертаннями та різноманітними акробатичними трюками [22, с. 301]; *кода* (додатковий, заключний розділ музичного твору, його закінчення, який не є обов'язковим для композиційної схеми і розташовується за останнім з основних розділів; у класичному танці – швидка заключна частина па-де-де, па-де-труа, па д'аксьйон, гран па, в якій бере участь ансамбль артистів [22, с. 119]);

- вокальні і мовознавчі: *артикуляція* (спосіб виконання звуків під час співу або гри на музичному інструменті; чітка виразна вимова звуків (голосних і приголосних) у співі; робота мовних органів, спрямована на вимовляння того чи іншого звука мови; також положення мовних органів за вимови такого звука [6, с. 25]); *пауза* (ритмічно впорядкована перерва у звучанні музичного твору або якої-небудь його частини і значок на позначення цієї перерви; тимчасова зупинка, перерва в мові або розмові; мовчання, мовчанка [6, с. 711]);

- вокальні і міжнародні відносини: *нота* (умовний графічний знак, що позначає музичний звук певної висоти і тривалості; окремий звук певної висоти у музиці, співі; офіційне письмове звернення уряду однієї держави до іншої [6, с. 627]).

Існують також багатозначні терміни, які входять у більшу кількість галузевих терміносистем, наприклад, *варіація* (в музиці – видозміна основної музичної теми, мелодії або її супроводу; в балеті – сольний класичний танець; в біології – деякі відхилення від основного типу у тварин і рослин під впливом природних або штучних умов; в математиці – зміна виду функцій величин у варіаційному численні [6, с. 75]), *етюд* (в музиці – невеликий музичний твір віртуозного характеру; в образотворчому мистецтві – твір образотворчого мистецтва допоміжного характеру, виконаний з натури з метою її вивчення в процесі роботи над картиною, скульптурою і т. ін.; в літературознавстві – невеликий літературний твір, присвячений якому-небудь окремому питанню [18, с. 491]).

Отже, незважаючи на негативне ставлення до явища полісемії в термінології, багатозначність все-таки існує у вокальній терміносистемі як об'єктивне явище, при якому

значення слів взаємопов'язані та взаємозумовлені. Вона виникає внаслідок пізнання людиною навколишнього світу, у зв'язку з глибшим осягненням предметів і явищ, ознак і властивостей, завдяки поширенню слів іншомовного походження.

Перспективою подальшого дослідження є встановлення зв'язку між явищем полісемії та омонімією, синонімією та антонімією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абаев В. И. О подаче омонимов в словаре / В. И. Абаев // Вопросы языкознания. – 1957. – № 3. – С. 31–43.
2. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / О. С. Ахманова. – М.: Совет. энциклопедия, 1966. – 606 с.
3. Будагов Р. А. Закон многозначности слова / Р. А. Будагов // Человек и его язык. – М., 1976. – С. 236–244.
4. Булаховский Л. А. Введение в языкознание : [учеб. пособие для гос. ун-тов и пед. ин-тов] / Л. А. Булаховский. – М.: Учпедгиз, 1953. – Ч. 2. – 178 с.
5. Васильев Л. М. Современная лингвистическая семантика: [учеб. пособие] / Л. М. Васильев. – М.: Высшая шк., 1990. – 175 с.
6. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
7. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология: на материале французского и русского языка / В. Г. Гак. – М.: Междунар. отношения, 1977. – 264 с.
8. Дудок Р. І. Проблема значення та смислу терміна в гуманітарних науках: [монографія] / Р. І. Дудок. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2009. – 358 с.
9. Кияк Т. Р. Прагматичні аспекти стандартизації української термінології / Т. Р. Кияк // Мовознавство. – 1993. – № 1. – С. 35–38.
10. Курилович Е. Р. Очерки по лингвистике / Е. Р. Курилович. – М.: Изд-во иностр. л-ры, 1962. – 456 с.
11. Левицкий В. В. Опыт экспериментального разграничения лексической полисемии и омонимы / В. В. Левицкий // Психолингвистические исследования. Лексика. Фонетика. – Калинин, 1985. – С. 4–14.
12. Лисиченко Л. А. Лексикология сучасної української мови: [навч. посіб. для студентів-філологів] / Л. А. Лисиченко. – Харків: Вища шк., 1977. – 114 с.
13. Михайлова Т. В. Омонімія в українській науково-технічній термінології / Т. В. Михайлова // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. VI. – С. 185–189.
14. Мукан Г. М. Багатозначність і омонімія / Г. М. Мукан // Укр. мова і л-ра в шк. – 1970. – № 8. – С. 30–36.
15. Муравицька М. П. Псилінгвістичний аналіз лексичних омонімів / М. П. Муравицька // Мовознавство. – 1975. – № 3. – С. 59–68.
16. Нелюбин Л. Л. Толковый переводоведческий словарь / Л. Л. Нелюбин. – М.: Наука, 2003. – 320 с.
17. Потєбня А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потєбня / общ. ред. В. И. Борковского. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. 1/2. – 536 с.
18. Словник української мови: в 11-ти т. / ред. І. К. Білодід. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
19. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания : [учеб. пособие] / Ю. С. Степанов. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с.
20. Українська мова: енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
21. Щєрба Л. В. Языковая система и речевая деятельность / Л. В. Щєрба. – Л.: Наука, 1974. – 428 с.
22. Юцевич Ю. Є. Музика: словник-довідник. – 2-ге вид. переробл., допов. / Ю. Є. Юцевич. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2009. – 352 с.

Стаття надійшла до редакції 19.10.2016 р.